

بر کرانه‌ی راه شاهی: سکه‌ی سیمین ایگینایی از تپه جامه‌شوران ماهیدشت در موزه ملی ایران

چکیده

جامه‌شوران به همراه گودین تپه، نوشیجان و باباجان از مهمترین محوطه‌های عصر آهن زاگرس مرکزی بر کرانه‌ی شاهراه مهم خراسان بزرگ است. همزمانی کاوش‌های لویس لوین در جامه‌شوران و منطقه‌ی ماهیدشت با انقلاب ایران در سال ۱۳۵۷ خورشیدی باعث شد گزارش نهایی این محوطه تا امروز منتشر نشده باقی بماند. بر اساس مطالبی که به‌صورت جسته‌وگریخته از سفال‌های جامه‌شوران منتشر شده است، این محوطه استقرارهایی از عصر آهن تا دوران اشکانی را در بر داشته است. این نوشته به معرفی، تاریخ‌گذاری و تحلیل یک سکه‌ی نقره‌ای یافت شده از جامه‌شوران می‌پردازد که در موزه‌ی ملی ایران قرار دارد و از کاوش‌های لوین در تپه جامه‌شوران به دست آمده است. پژوهش پیش رو با بهره‌گیری از درون‌مایه نوشته‌های تاریخی، در پی پاسخ به دو چبستی دیرینگی سکه و اهمیت مطالعه آن در بازبینی‌های تاریخی است و نتایج برآمده از آن نشان می‌دهد که این ضرب جزیره‌ی ایگینا و در کنار نمونه‌های بدست آمده از سنگ بنای آپادانای تخت جمشید و گنجینه ملایر، از اندک‌شمار سکه‌های یونانی همزمان با دوران هخامنشی در ایران است. با این‌همه، با توجه به منتشر نشدن داده‌های کاوش جامه‌شوران روشن نیست که این سکه از بافتی هخامنشی بدست آمده است و یا بافتی جدیدتر. تنها سرنخ ما از بافت باستان‌شناختی این سکه گفته‌ی کاوشگر جامه‌شوران مبنی بر یافتن یک سکه در ارتباط با آنچه یک گورخمره‌ی پارسی به نظر می‌رسید است. در هر صورت، اگر این سکه در حقیقت یادگاری از دوران هخامنشی باشد، همچنانکه گنجینه‌های تخت جمشید و ملایر نشان می‌دهند، می‌تواند نشانه‌ای از گردش سکه‌های غرب شاهنشاهی هخامنشی در امتداد راه شاهی و پایتخت‌های چهارگانه‌ی هخامنشیان در بابل، هگمتانه، شوش و تخت جمشید باشد.

کلیدواژگان: جامه‌شوران، ماهیدشت، سکه، هخامنشی، جزیره ایگینا.

مقدمه

از دوره آشور نو (۶۱۲-۹۳۴ پ.م)، نظام دریافت خراج شکل جدی‌تری در منطقه آسیای غربی به خود گرفت. شاهان آشوری در این دوره پس از تصرف و گاه تاراج شهرها و سرزمین‌های پیرامون خود، خراجی سالانه بر آن‌ها تحمیل می‌کردند. این پرداختی‌ها می‌توانست شامل جانورانی چون گاو، شتر، قاطر، خر، گوسفند و بز باشد (Sargon, 2021: 93; Frame, 2021: 93; Sennacherib 15, 13-15; Grayson and Novotny, 2012: 96; II 2, 224b-226a). همچنین پیرو آنچه در کتیبه‌های شاهانه آشوربانیپال دیده شده است، اقتصاد آشوری بر مبنای واحد وزنی شکل نقره قدرت خرید مردمان را محاسبه می‌کرده است (نوونتنی و جیفرز، ۱۴۰۲: نبشته ۳، ۸: ۱۵-۱۰؛ نبشته ۴، ۱: ۳۰-۲۸ و ۸: ۱۵).

اگر سکه‌های فلزی چینی (Zhao et al. 2021: 1161-1178) در دوره هِنان (Henan) یا سکه‌های دوره ژو (Zhou) را در پژوهش پیش رو کنار بگذاریم، سکه‌های لیدیایی سده‌های هفتم و ششم پیش از میلاد را می‌توان تحولی بنیادین در دادوستد غیرکالامحور و آغازگر پیدایش نخستین پول فلزی در تاریخ معرفی کرد (Eddinger, 2009: 201-202; and Bodzek, 2014: 59). چنانکه هرودوت به روشنی به این موضوع آشکارا اشاره کرده است (Herodotus, I: 94):

«تا آنجا که ما آگاهی داریم، آن‌ها [لیدی‌ها] نخستین مردانی بودند که استفاده از سکه‌های زر و نقره را معرفی کردند و نخستین کسانی بودند که کالاها را به صورت خرده‌فروشی فروختند».

به‌نظر می‌رسد که پیشینه دادوستدهایی ورای تبادل کالا به کالا در جهان ایرانی به کشف قطعاتی بریده شده از نقره در تپه نوشیجان ملایر بازمی‌گردد (Bivar, 1985: 613). بر پایه قدمت این محوطه باستانی، این ابزارهای پولی نخستینه را می‌توان به دوره ماد نسبت داد، اما اثراتی از وجود نبشته‌ای به خط میخی (Ibid.) ممکن است آن را به دوره هخامنشی بازگرداند. به‌نظر می‌رسد که آشنایی ایرانیان با سکه به روزگار چیرگی کوروش بزرگ بر لیدی (۵۳۰-۵۴۷ پ.م) در دوران هخامنشی بازمی‌گردد، سرزمینی که به‌عنوان خاستگاه سکه شناخته شده است. کوروش به خوبی اهمیت نقش سکه در دادوستد را دریافت و از این رو اجازه داد رواج سکه‌های کروزی لیدیایی با نقوش شیر و ورزا ادامه یابد (Metcalf, 2016: 63; Eddinger, 2009: 202; and Bodzek, 2014: 60).

با روی کار آمدن داریوش بزرگ، برای نخستین بار سکه‌های پارسی ضرب شدند، سکه‌های زرین ضخیمی که به نام دَرِیک (Δαρεικός) پرآوازه شدند و وزنشان حدود ۴.۸ گرم بود. نقش سکه پارسی متفاوت با سنت لیدیایی و با نگراهی مردی کمان‌دار تزیین شده است. سکه‌های نقره در روزگار داریوش تا شرق امپراطوری پارس و حدود ساتراپی هند نیز گسترش یافت (Eddinger, 2009: 202) و گستره جغرافیای وسیع‌تری با اقتصاد سکه‌محور آشنا شد. می‌دانیم که سکه‌زنی پارسی در روزگار داریوش بزرگ بنا نهاده شد و حتی ما با اسنادی از روزگار هخامنشی روبرو هستیم که

در آن‌ها ارزش اقلام و کالاهای گوناگون با سکه سنجیده شده است، موضوعی که به روشنی بیانگر گسترش اقتصاد سکه‌محور در روزگار امپراطوری پارس است؛ برای نمونه، یک گوسفند برابر ۳ شکل نقره (Hallock, 1969: 17) و برخی بشقاب‌ها ۸ و ۹ سکه شِکِل (Bowman, 1970: 112 & 136) قیمت‌گذاری شده است. با این همه، یافته‌هایی همچون گنجینه سکه‌های یونانی سنگ بنای آپادانای تخت‌جمشید و گنجینه‌ی ملایر می‌تواند گویای گردش هرچند محدود سکه‌های یونانی در شاهنشاهی هخامنشی و فراتر از آن نشان دهنده‌ی استفاده‌ی محدود از این سکه‌ها در قلب قلمرو هخامنشی چه بسا به دلیل داد و ستد با مراکز اقتصادی غرب این شاهنشاهی باشد. مقاله پیش رو به تحلیل یک نمونه‌ی دیگر از این سکه‌ها می‌پردازد که از کاوش‌های باستان‌شناسی در محوطه‌ی جامه‌شوران در منطقه ماهیدشت کرمانشاه بدست آمده است. با این همه، با توجه به در دسترس نبودن داده‌های بافتی این سکه، نمی‌دانیم که این سکه از بافت دوران هخامنشی کاوش شده بود یا بافتی جدیدتر.

پرسش‌ها و فرضیه‌های پژوهش

پژوهش پیش‌رو سعی دارد تا به دو پرسش اساسی پاسخ دهد؛ اول اینکه سبک، نگاره‌شناسی و تاریخ‌گذاری سکه‌ی مورد مطالعه چگونه بوده است؟ در پاسخ به فرض اول نگارندگان بر این باورند که سکه ایگینایی مورد مطالعه پژوهش حاضر، یکی از سکه‌های یونانی همزمان با دوران هخامنشی است که ممکن است از بافت دوران هخامنشی یا دوران جدیدتری بدست آمده است.

دوم اینکه سکه‌ی مورد مطالعه در سکه‌شناسی دوران باستان چه اهمیتی دارد؟ به همراه **قطعه‌های نقره‌ای** بدست آمده از نوشیجان‌تپه در نزدیکی ملایر و گنجینه‌ی سنگ بنای کاخ آپادانا، نشان‌دهنده‌ی گردش سکه‌های یونان یا سکه‌های غرب شاهنشاهی هخامنشی در امتداد راه شاهی و پایتخت‌هخامنشی را نشان می‌دهد.

روش پژوهش

در پژوهش پیش‌رو، با مطالعه و ارزیابی محتوای متون تاریخی از یک سو و بررسی تاریخچه و نمونه‌های کهن‌ترین سکه‌های ایگینایی موجود از سوی دیگر، به بررسی نمونه به دست آمده و منتسب به منطقه ماهیدشت پرداخته است. اطلاعات این تحقیق به شیوه‌ی کتابخانه‌ای (اسنادی)، با مراجعه به موزه ملی و بررسی سکه‌های ایگینایی صورت گرفته است.

پیشینه تحقیق

تا کنون پژوهش‌های کتابخانه‌ای و آزمایشگاهی قابل توجه و پرشماری درباره مطالعات موردی یا کلی مبادلات سکه‌ای، به ویژه در روزگار هخامنشی و از جمله سکه‌های ایگینایی انجام گرفته است که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به نمونه‌های زیر اشاره کرد:

هید دراویل سده بیستم میلادی، کاتالوگی تحت عنوان سکه‌های یونانی را منتشر کرد که در آن، عکس‌های زیادی از سکه‌های ایگینا و دیگر سکه‌های جزایر یونان در گردآوری و توصیف شده است (Head, 1911). بیوار تاریخچه‌ای مفصل

از سرگذشت سکه و وضع مسکوکات در دروه هخامنشی نوشته است و در آن به طور آشکار اشاره کرده که پس از فتح شهر سارد به دست کوروش بزرگ، ضرب و رواج سکه روزگار کروزوس ادامه یافت (Bivar, 1985: 610-639). او به نمونه‌هایی به دست آمده در تخت جمشید اشاره می‌کند و بر اساس نظر هرتسفلد قدمتشان را مربوط به ۵۱۶ پیش از میلاد می‌داند (ibid.: 616-617). بُدِرک تحلیل پرجزیاتی از سکه‌های شاهی و همچنین مسکوکات ساتراپی‌های دوره هخامنشی ارائه کرده که در آن به جزئیات سکه‌ها به خوبی پرداخته است (Bodzek, 2014: 60-73). کاگان نیز طی پژوهشی به بررسی سکه‌های ایگینا، قبرس و آبدرا (Ἀβδῆρα; Abdera) پرداخته و در آن به پراکنش این سکه‌ها در گنجینه سنگ بنای کاخ آپادانای تخت‌جمشید اشاره کرده است. وی بر این باور است گنجینه‌ای که از کاخ آپادانا به‌دست آمد، حاوی یک پیام نمادین بوده است (Kagan, 1994).

کرول و واگنر در مقاله خود با معرفی کهن‌ترین نمونه‌های یافت شده از سکه‌های ایگینایی به مواردی اشاره کرده‌اند که مرتبط با روزگار چیرگی شاهنشاهی پارس بر حوزه شرقی دریای مدیترانه است. در مقاله یادشده به یک نمونه در تخت جمشید و مرتبط با بازه زمانی ۵۱۷ تا ۵۱۴ پیش از میلاد، چهار نمونه از مصر (از اوایل تا نیمه نخست سده پنجم پیش از میلاد) و یک نمونه از آناتولی جنوبی (مربوط به روزگار خشایارشا یکم) اشاره شده است (Kroll & Waggoner, 2015: 337). شیدی در مقاله‌ای با عنوان سکه‌های ایگینا، سیکلادس و کرت به سکه‌های ایگینایی اشاره دارد که در سده‌های پنجم و ششم پیش از میلاد به تعداد انبوهی ضرب شدند و در سراسر جزیره کرت و سیکلادس در گردش بودند، تا آنجا که مردمان جزیره سیکلادس برای ضرب سکه‌های خود از سکه‌های ایگینایی الهام می‌گرفتند (Sheedy, 2012). شیدی در این پژوهش جامع، ضمن توصیف چند نمونه از سکه‌های ایگینایی یافت شده از بازه زمانی ۵۵۵ تا ۴۷۰ پیش از میلاد، در بخشی از پژوهش خود نوشته است که این سکه‌ها در روزگار شاهنشاهی هخامنشی (سده‌های ششم و پنجم پیش از میلاد) در حوزه دریای مدیترانه از جمله مناطق لوانت و مصر برای دادوستد استفاده می‌شد. او همانند کرول و واگنر به نمونه‌ای که از خزانه تخت جمشید و مربوط به روزگار داریوش بزرگ به دست آمده، اشاره کرده است، اما درباره دیرینگی آن کمی آن را جدیدتر (۵۱۱-۵۱۴ پ.م) تخمین زده است. با این حال، شیدی بر این باور است که اقتصاد منطقه ایگینا پس از جنگ پارسیان با یونانیان آسیب دید و بهبود آن به کندی صورت گرفت (ibid 3-5). گرهارد میکایل امبورسی نیز با تحلیل نقوش هندسی پشت سکه‌ها بر این نظر است که نقوش هندسی مفهومی مرتبط با جنبه‌های معادلات ریاضی و کیهان‌شناسی داشته‌اند (Ambrosi, 2012)، همچنین مایک مارکویتز مقاله‌ای در تحلیل سکه‌های منقوش به نقش لاک‌پشت آب‌زی و سکه‌های دارای نقش لاک‌پشت‌های خشک‌زی نوشته و در آن به ویژگی این نوع لاک‌پشت‌ها بر روی سکه‌های ایگینایی پرداخته است (Markowitz, 2016).

پیشینه‌ی سکه‌های ایگینایی و پراکنش آن‌ها

ایگینا (Aegina; Αἴγινα) یکی از جزایر مهم و پرآوازه در مرکز خلیج سارونیک (Σαρωνικός; Saronic) در ۳۰ کیلومتری جنوب یونان است. بر اساس گزارش هرودوت این جزیره یکی از مناطقی بود که در زمان حمله امپراطوری پارس به یونان «خاک و آب» مورد درخواست داریوش را به نشانه‌ی پذیرفتن حکمرانی هخامنشیان بر خود، تسلیم شاه پارسی کرد (Herodotus, VI: 50). پیرو گفته افوروس (Ἐφορος; Ephorus) و به نقل از استرابو، نخستین یونانیانی که

سکه نقره را ضرب کردند، ساکنان جزیره‌ی کوچک ایگینا در خلیج سارونیک بودند و این کار به دستفیدون (Φείδων; Pheidon) انجام شد. افوروس چنین گفته است که با این رخداد، جزیره ایگینا به یک مرکز بازرگانی تبدیل شد (Strabo, VIII: 6.16). این نوع از سکه‌ها در ابتدا به صورت اندک تولید می‌شدند و ضرابخانه‌ها خود را محدود به ضرب سکه‌هایی از جنس نقره می‌کردند. بخش زیادی از این سکه‌ها در معاملات بازرگانی و اقتصادی، مربوط به سکه‌های نقره‌ی ایگیناست. در این سال‌ها افزون بر سکه‌های ایگینایی، معاملات با شمش نیز صورت می‌گرفت. ضرب سکه‌های ایگینایی در سال‌های ۵۳۰ تا ۵۲۵ پیش از میلاد (هم‌زمان با روزگار پادشاهی کمبوجیه دوم در آسیا) رواج یافت و سپس در سال ۵۱۵ پیش از میلاد (هشتمین سال پادشاهی داریوش بزرگ) به شدت رواج پیدا کرد (Holloway, 1960: 10). جزیره ایگینا در شمار نخستین مناطقی است که ضرب سکه در ضرابخانه‌های آن صورت گرفته است و نکته مهم این که این سکه‌ها به سرعت نیز گسترش یافتند. سکه‌های ایگینایی در تمام شهرهای یونان در گردش بودند، تا جایی که از آن‌ها به عنوان یک ابزار معیار برای دادوستد استفاده می‌شد (Nicolet-Pierre, 1976: 6). با توجه به گسترش چشمگیر اینسکاین سکه‌ها در اوایل سده پنجم پیش از میلاد (معاصر اواخر روزگار داریوش بزرگ و دوره شاهی خشایارشا یکم) در سراسر جزیره سیکلادس (Κυκλάδες; Cyclades) و جزیره کرت، و فراتر از آن، باستان‌شناسان انبوهی از سکه‌های ایگینایی را در گنجینه‌های یافت شده از جزیره‌های یادشده شناسایی کرده اند. شواهد نشان می‌دهد که بسیاری از مناطق همانند جزیره کرت آشکارا ترجیح می‌دادند تا به جای ضرب سکه‌های محلی از سکه‌های ایگینا استفاده کنند. این چنین، سکه‌های ایگینایی در سراسر شرق مدیترانه به گردش درآمدند، به طوری که بخش مهمی از گنجینه‌های سکه‌های یافت شده در مصر و لوانت را تشکیل می‌دهند. کهن‌ترین گنجینه تاریخگذاری شده سکه‌های ایگینایی، گنجینه سنگ بنای کاخ آپادانای تخت جمشید است که در گوشه‌ی شمال شرقی آپادانا کشف شد و شامل یک سکه نقره به این سبک و شماری دیگر از سکه‌های یونانی بود (Sheedy, 1988: 651). برخی از پژوهشگران بر این باورند نمونه کاخ آپادانا و به طور کلی **سکه‌های ایگینایی** یافت شده در آن، حاوی یک پیام نمادین است، این گونه که داریوش بصورت هدفمند و آگاهانه این گنجینه را در گوشه‌های سازه گنجانده بود. نیمچوک بر این باور است که گنجینه به دست آمده از آپادانا، نمادی از ثروت شاهنشاهی هخامنشی و کنترل شاهنشاهی هخامنشی بر منابع اقتصادی عمده بوده است (۱۳۹۹). افزون بر این موارد، قرار دادن سکه‌های نقره از سوی داریوش در گنجینه سنگ بنای آپادانا در تخت جمشید می‌تواند دخالت شاهنشاهی هخامنشی در اداره روابط بازرگانی منطقه، ارتباط نزدیک با خاستگاه این سکه‌ها در یونان، و نظارت بر ضرب سکه در منطقه یادشده باشد. حضور این گنجینه‌ها در کاخ آپادانا افزون بر پیام سیاسی، جنبه آرمان خواهانه نیز دارد. سکه‌های نقره مرتبط با نواحی ساحلی بودند و در نتیجه، ممکن است ارتباطی با مفاهیم مزدایی آتش و آب تداعی شود که بازتاب مفهوم پارسی «آب و خاک»، برای اظهار بندگی از شاه بزرگ به شمار آید. این گونه داریوش بار دیگر بر نظارت خود بر جهان تاکید کرده است (همان، ۱۳۹۹: ۲۰۶-۲۰۳). در گنجینه آپادانا، افزون بر سکه ایگینایی، یک سکه نقره چهار درهمی با نقش شیردال و ضرب آبدرا (Ἀβδερᾶ; Abdera) نیز یافت شده است. آبدرا یکی از بهترین ضرابخانه‌های ضرب سکه در شمال یونان بود که در سده ششم پیش از میلاد فعالیت می‌کرد. یکی از موارد مهم و جالب توجه این است که از در کنار سکه‌های ایگینایی کشف شده از گنجینه‌های به دست آمده هم‌چون گنجینه زگازیگ (Zagazig) محوطه‌ای در مصر یاستان، آپادانا، ملایر و اردن نیز سکه‌های آبدرا نیز به دست آمده است. این موضوع می‌تواند جالب توجه است و می‌تواند این پرسش را مطرح کند که

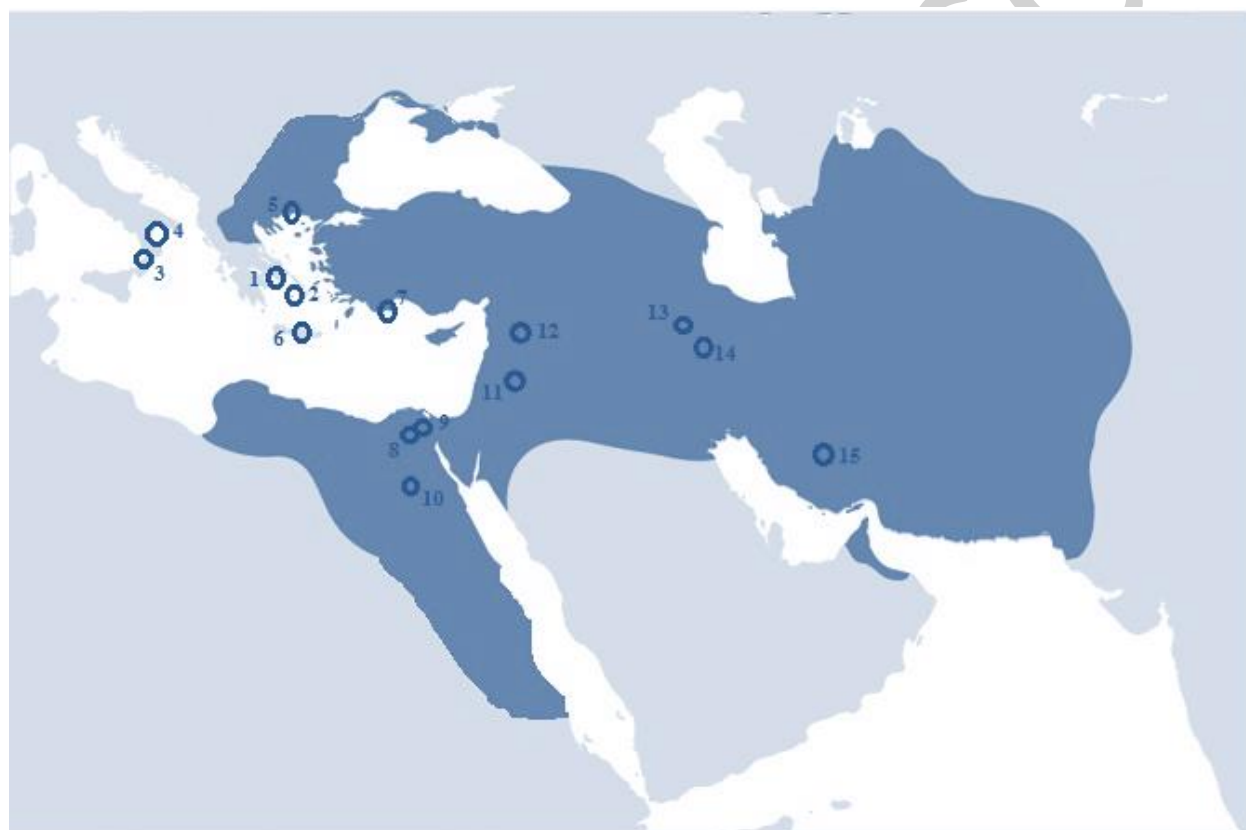
چرا سکه آبدرا نیز در کنار سکه‌های ایگینایی به چشم می‌خورد؟ البته می‌دانیم که این منطقه در روزگار امپراطوری پارس، بخشی از ساتراپی اسکودر (Skudra) یا همان تراکیه (Θράκη; Thrace) به شمار می‌آمد و از این رو شاید این موضوع نیز، حاکی از چیرگی پارسی بر منطقه باشد.

در گنجینه زگاگیگ مصر که از نظر قدمت با گنجینه ملایر و سوریه هم افق است، دو سکه ایگینایی با طرح لاک‌پشت به‌دست آمده است. چنین سکه‌هایی همچنین در گنجینه ملایر در همدان واقع در غرب ایران به‌احتمال از راه یونان به مصر و بعد از طریق سوریه به فلات ایران رسیده‌اند. سکه‌های یافت شده در گنجینه‌ی زگاگیگ مصر حدود پنجاه عدد بودند، اما آن چه از گنجینه ملایر به دست آمد، بیش از صد سکه گزارش شده است و اشلومبرژه (Schlumberger) شرح ابتدایی آن را منتشر کرد و سپس رابینسون (Robinson) آن را تکمیل کرد (Stuart, 1968: 223). روی هم رفته، گنجینه‌های به‌دست آمده از محوطه‌های نام برده شده، به‌جز گنجینه سوریه و اردن، در بخش شرقی انبار مدفون شده بودند و این موضوع به گمانی، جنبه آرمانخواهانه داشته است. شایسته ذکر است که شمار سکه‌های یافت شده از گنجینه سوریه و اردن نسبت به دیگر محوطه‌ها، کمتر گزارش شده است. از میان شش نمونه سکه ایگینایی در گنجینه ملایر، چهار عدد توسط رابینسون و دو نمونه از آن‌ها به دست اشلومبرژه شناسایی شدند. جالب آن که در پشت این سکه‌ها نقش آسیاب بادی (پنج یا چهارمثلث‌های فرو رفته) نیز دیده می‌شود که می‌تواند در شمار کهنترین مستندات مرتبط با این گونه از سازه‌ها به شمار آید. این سبک از نقش مثلث‌های فرورفته در اواخر قرن ششم قبل از میلاد مرسوم بود. طرح آسیاب‌های بادی احتمالاً برگرفته از طرح پشت سکه‌های قبلی ایگینا که اشکال هندسی در هم تنیده بوده‌اند نشأت گرفته است. سکه‌های گنجینه ملایر ضرب شهرهای مختلف و بسیار شبیه به سکه‌های گنجینه سوریه هستند، جنسشان از زر است و دیرینگی‌شان به سال ۴۸۰ پیش از میلاد، یعنی روزگار فرمانروایی خشایارشا در منطقه برمی‌گردد (ibid.: 225-227). جنگ‌های میان شاهنشاهی پارس و جهان یونانی، جریان تجارت دریای اژه را در سال‌های ۴۹۰ تا ۴۷۹ پیش از میلاد مختل کرد. هم‌زمان آتن، رقیب قدیمی ایگینایی‌ها، به‌عنوان یک قدرت سیاسی غالب و یک هم‌اورد تجاری بی‌رحم که دارای معادن نقره فراوان بود، محسوب می‌شد. شواهد نشان می‌دهد سکه‌های ایگینایی ضرب شده در حدود سال ۴۹۰ پیش از میلاد بسیار سنگین بوده‌اند، اما در حدود سال ۴۷۹ پیش از میلاد وزن این سکه‌ها کاهش پیدا کرده است (Gjongecaj, 1995: 331). اندکی بعد در حمله‌ی دوم پارسیان به اژه، ضرب سکه‌های ایگینایی تغییر یافت. این سبک جدید را در در انبارهای اسیوط کشف شده‌اند (Oeconomides, 1992: 308).

بهبود اقتصادی در ایگینا و کل دریای اژه پس از جنگ‌های پارسی و حملات داریوش بزرگ و خشایارشا به یونان، ضربه‌های اقتصادی بسیار زیادی به بدنه‌ی اقتصادی اژه وارد کرد. از طرف دیگر، دشمنی موجود میان ایگینا و یونان نیز به وخامت شرایط افزود. این جزیره در سال ۴۵۸ پیش از میلاد کوشید تا از اتحادیه دِلوس (Delos) خارج شود، اما با حمله آتن به ایگینا و تسخیر آن در سال ۴۵۷ پیش از میلاد، این تصمیم عقیم ماند. به هر روی، این احتمال وجود دارد که ضرابخانه‌های ایگینا در بازه زمانی این درگیری همچنان فعال بوده باشند (Gjongecaj, 1995: 289). نیروهای آتن سرانجام در سال ۴۳۱ پیش از میلاد از ایگینا خارج شدند (Ibid: 290).

از نمونه دیگر و مرتبط با گنجینه‌های دارای سکه‌های ایگینایی می‌توان به گنجینه بنها در شمال قاهره مصر اشاره کرد که تاریخ آن به سال ۴۸۵ پیش از میلاد و روزگار چیرگی امپراطوری پارس در دوران خشایارشا بر مصر می‌رسد. در شهر

اسیوط (در مرکز مصر) نیز از این سکه‌ها به دست آمده است. همچنین در آتن شمار قابل توجهی سکه چهاردرهمی ایگینایی یافت شده و دو سکه از این گونه نیز از فاسلیس (Phaselis) در لیکیه در شهر باستانی واقع در جنوب ترکیه بدست آمده است. در محوطه باستانی سامبیاسی (Sambiase) در ایتالیا و همچنین در خلیج تارانتو (Taranto) در جنوب ایتالیا نیز سه سکه ایگینایی کشف شده است که تاریخ آن‌ها به سال ۵۲۰ پیش از میلاد می‌رسد (Stuart, 1968: 225). پراکنش سکه‌های ایگینایی در نقشه ۱ نشان داده شده است.

نقشه ۱: پراکنش سکه‌های ایگینایی در سده‌های ششم تا چهارم پیش از میلاد به همراه قلمروی جهان‌شاهی هخامنشی؛
(۱) ایگینا و آتن؛ (۲) سیکلادس؛ (۳) سامبیاسه؛ (۴) حدود خلیج تارانتو؛ (۵) آبدرا؛ (۶) کرت؛ (۷) فاسلیس؛ (۸) قاهره؛ (۹) زگازیک؛ (۱۰) اسیوط؛ (۱۱) اردن؛ (۱۲) لوانت (سوریه)؛ (۱۳) جامه‌شوران؛ (۱۴) ملایر؛ (۱۵) تخت جمشید

سبک سکه‌های ایگینایی و اهمیت آن‌ها در تجارت

ضرب سکه‌های ایگینایی از قرن ششم تا چهارم پ.م رایج بوده است. ضرب این سکه‌ها در سال‌های ۵۳۰ تا ۵۲۵ پیش از میلاد شتاب گرفت و سپس در سال ۵۱۵ پیش از میلاد، همزمان با فرمانروایی داریوش بزرگ به شدت گسترش یافت.

سکه‌های ایگینایی در تمام شهرهای یونان در گردش بودند (Nicolet-Pierre, 1976: 11). این سکه‌ها در اوایل سده پنجم پیش از میلاد، در سراسر شرق مدیترانه این سکه‌ها ابزار دادوستد بودند که در گنجینه‌های پرشمار حاوی این سکه‌ها در مصر و لوانت بازتاب یافته است (Sheedy, 1988: 651). در نیمه‌ی دوم از سده چهارم پیش از میلاد، ضرب درهم (سکه نقره) بیشتر رایج شد و تا سده دوم پیش از میلاد هم ادامه یافت. فرضیات چنین بود که کرینت (Κόρινθος) یکی از شهرهای باستانی یونان بعد از ضرب سکه در ایگینا، به ضرب سکه با نقش سکه‌های ایگینایی روی آوردند.

سکه‌های ایگینا، معمولاً ضخیم و دارای لبه‌های زمخت و ضخیم هستند. درباره وزن سکه‌های درهم (نقره) ایگینایی نظرات مختلفی مطرح شده است، ۶/۲۲ گرم، ۶/۰۱ گرم و یا ۶ گرم مهمترین این دیدگاه‌ها است (Kagan, 1960: 16)، با این حال والتر بر این نظر است که وزن این سکه‌ها ۶/۲۸ گرم بوده است (Welter, 1938: 28). روی این سکه‌ها نقش لاک‌پشت و در پشت آن‌ها اغلب مربع‌هایی دیده می‌شوند که به مثلث‌هایی تقسیم شده‌اند (Kroll & Waggoner, 1984: 336). بر اساس تحول نقش لاک‌پشت روی این سکه‌ها می‌توان قدمت سکه‌های ایگینایی را تخمین زد. نسل اول این سکه‌ها در بازه سال‌های ۵۵۵ تا ۵۵۰ پیش از میلاد، یعنی سال‌های پایانی حکومت ایشتومگو در ماد و اوایل حکومت کووورش بزرگ در پارس (انسان) ضرب شده است که مجموعه‌ای از موضوعات و اشکال مختلفی را می‌توان در آن‌ها دید، زیرا طرح شاخص این سکه‌ها با طرح لاک‌پشت‌های آبی هنوز تثبیت نشده بود. بر روی این سکه‌ها، در یک سو نقش گونه‌ای از لاک‌پشت‌های آبی دیده می‌شود که بر روی لاک آن‌ها، طرحی فلس مانند حک شده است. در سکه‌ها، انواعی از این طرح‌های فلس مانند وجود دارد. در فاصله‌ی سال‌های ۵۵۵ تا ۵۵۰ پیش از میلاد، مرکز لاک لاک‌پشت‌ها، با طرح ۵ ردیف فلس مانند کم‌وبیش مساوی تزئین می‌شد. (شکل ۱). این نقش بسیار ساده بوده و سبک خاصی از یک نوع از لاک‌پشت را به نمایش درآورده است، اما باله‌های لاک‌پشت و گاه لاک آن به صورت قلبی شکل درآمده‌اند که یادآور لاک‌پشت‌های دریایی (آبی) هستند. امروزه در دریای اژه این نوع از لاک‌پشت‌ها وجود دارند. با این‌همه، در تاریخی بین ۴۵۰ تا ۴۳۰ پیش از میلاد لاک‌پشت خشک‌زی جایگزین نقش لاک‌پشت آبی روی این سکه‌ها می‌شود (Head, 1911: 397). این سکه‌ها بر پایه نقش رویشان (نوع لاک‌پشت رایج) از سکه‌های پیشین متمایز می‌شوند.

شکل ۱: تصویر سکه‌ی ایگینایی با نقش لاک‌پشت آب‌بزی (سمت راست)؛ تصویر سکه‌ی ایگینایی با نقش لاک‌پشت خشک‌زی (سمت چپ) (*)

محوطه باستانی جامه‌شوران

تپه جامه‌شوران محوطه‌ای بزرگ در شرق رود ماریک است که در کنار باباجان، نوشیجان و گودین، از آن به عنوان یکی از محوطه‌های مهم عصر آهن زاگرس مرکزی در راستای شاهراه خراسان بزرگ یاد می‌شود (Levine, 1987: 234-236). این محوطه باستانی به مختصات جغرافیایی «X: 38669982 E» و «Y: 3792499 N»، در بیست کیلومتری جنوب غربی کرمانشاه و در جنوب شهر ماهیدشت قرار دارد. نخستین بار در دهه ۱۹۴۰ میلادی توسط اورل استین مورد بازدید و بررسی قرار گرفت (Stein, 1940). سپس در دهه ۱۳۴۷ خورشیدی از سوی علی‌اکبر سرفراز، محمدرحیم صراف و اسماعیل یغمایی مورد بررسی قرار گرفت و در سال ۱۳۴۸ با شماره‌ی ۸۵۸ با عنوان جامه‌شوران سفلی در فهرست آثار ملی به ثبت رسید (سرفراز و همکاران، ۱۳۴۷). جامه‌شوران در نهایت در سال ۱۳۵۷ توسط لوین مورد گمانه‌زنی قرار گرفت (Levine, 1987). سفال‌های پیدا شده در گمانه‌ها از قدیم به جدید به دوره‌های ۳، ۲ الف، ۲ ب و ۱ تقسیم شدند. سفال‌های دوره ۳ بیشتر معرف عصر آهن ۱، سفال‌های دوره ۲ الف معرف عصر آهن ۳، سفال‌های دوره ۲ ب به احتمال مربوط به دوران پس از هخامنشی تا پیش از دوران اشکانی و سفال‌های دوره ۱ معرف دوره اشکانی بودند (Levine, 1987: 235-239). افزون بر جامه‌شوران سفلی، یک محوطه‌ی مربوط به دوران اسلامی نیز در چهار کیلومتری شرق این تپه در روستای جامه‌شوران وجود دارد که با عنوان جامه‌شوران علیا شناخته می‌شود. سفال‌های دوره ۳-۱ جامه‌شوران (سفلی) چنین توصیف شده‌اند:

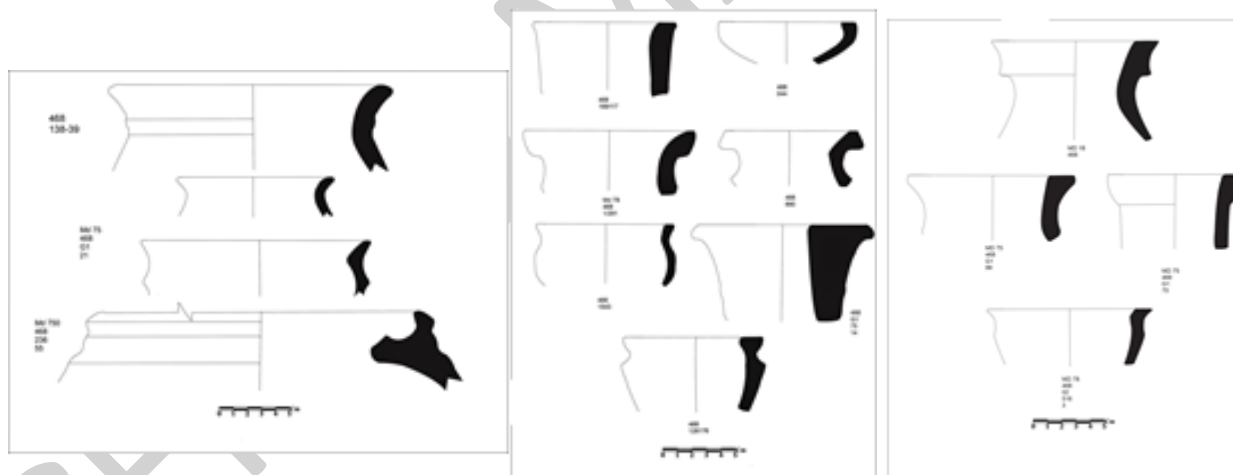
مجموعه سفال دوره ۳: مشخصه بارز این دوره، سفالی بدون نقش، خشن، دست‌ساز و چرخ‌ساز و با آمیزه کاه بودند. در کاوش‌های این لایه، یک ظرف سفالی که شباهت زیادی به ساگرهای ایلامی و کاسی در پایان هزاره‌ی دوم پیش از میلاد دارد، به‌دست آمد (Levine, 1987: 241). (اشکال ۲ و ۳)؛

مجموعه سفال دوره ۲: این دوره سنت سفال نخودی میکایی را نشان می‌داد. این نوع از سفال‌ها در تمام لایه‌ها و به تعداد قابل توجهی به‌دست آمده بود و وجه مشخصه آن‌ها حاوی ذرات میکا به رنگ‌های طلایی، نقره‌ای، مفرغی و کوارتز سفید به عنوان شاموت بود. این نوع سفال علاوه بر جامه‌شوران در دره ملایر، ماهیدشت و شمال لرستان و حتی تا حسنلو و بسطام، زیویه و زندان سلیمان نیز دیده می‌شود (Young, 1988: 23). این مجموعه سفال به دو فاز قدیمی و جدید تقسیم‌بندی می‌شدند. فاز قدیمی، دوره سفال ۲ ب نامگذاری شد و شامل کاسه‌هایی با دسته‌های افقی و لیوان‌هایی با دو دسته مقابل هم، شبیه به ظروف به‌دست آمده از باباجان ۲ و نوشیجان گزارش شده است (Levine, 1987: 241). مجموعه ۲ الف، سفال‌هایی شبیه به سفال‌های به‌دست آمده از گودین ۲ و باباجان بود. در این دوره، شکل‌های زیادی از کاسه‌های سفالی کم‌عمق به‌دست آمدند که به‌نظر می‌رسد مشخصه بارز این دوره بوده‌اند. مجموعه ۲ الف قدیمی‌ترین سفال‌های منقوش یافت شده در کاوش‌های جامه‌شوران را در خود داشت. نقش‌مایه‌های بسیار متنوع و شامل مثلث، خطوط موازی، ردیف‌های کمانی و شکل‌هایی شبیه به آن بود (ibid.).

مجموعه سفال دوره ۱: شاخص‌ترین مجموعه این محوطه را دارا است. این دوره به‌طور عمده سفال نخودی با اشکال متنوع را داشت. در تعداد زیادی از تکه سفال‌های منقوش معمولاً رنگ روی سطوح بسیار صیقلی و صاف به کار رفته بود. در میان آن‌ها کاسه مسطح (به اصطلاح بشقاب‌های ماهی) سبوهایی با لبه سه‌پر، تعدادی فنجان با بدنه ظریف، کاسه‌های لاله‌ای وجود داشت. این دوره با توجه به سفال‌های به‌دست آمده، به احتمال مربوط به دوره اشکانی بودند (Levine, 1987: 242) (شکل ۳).

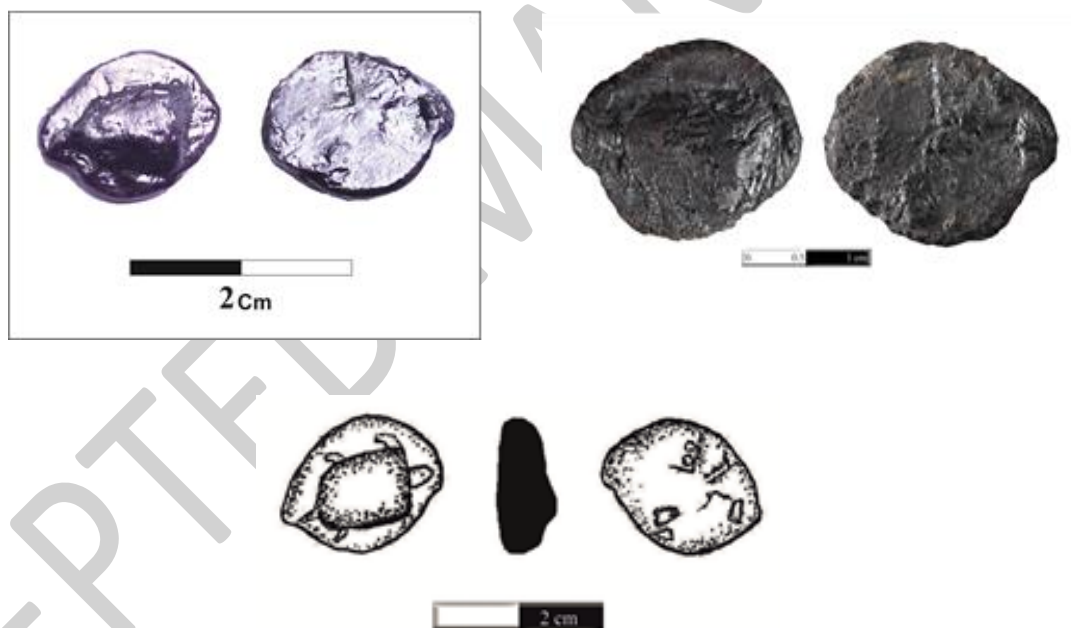
شکل ۲: منتخبی از سفال‌های محوطه جامه‌شوران (*)

شکل ۳: منتخبی از طرح سفال‌های محوطه جامه‌شوران (طرح از نگارنده، آرشیو موزه ملی)

سکه جامه‌شوران

سکه‌ی جامه‌شوران با شماره ۱-۱۵۴ در موزه ملی ایران نگهداری می‌شود. این سکه ۱.۸ سانتیمتر طول، ۱.۴ سانتیمتر عرض، ۰.۵ سانتیمتر ضخامت و ۶ گرم وزن دارد و از جنس نقره است (شکل ۴). روی سکه تا حدود زیادی ساییده شده است، به طوری که نقوش پشت و روی سکه را نمی‌توان به روشنی تشخیص داد. رسوب‌زدایی سکه توسط مرمت‌گران موزه ملی ایران خوانایی نقوش سکه را بهبود بخشید، به طوری که می‌توان نقش یک لاک‌پشت را با اطمینان بر روی سکه مشخص کرد. پشت سکه مسطح و ساییده شده بود و از این رو نمی‌توان نقش مشخصی را در آن تشخیص داد (شکل ۴). ما به اسناد منتشر نشده کاوش محوطه چغاماران (که در موزه سلطنتی انتاریو نگهداری می‌شود) و در پی آن به اطلاعات بافتی دست‌ساخته‌های معرفی شده در این نوشتار دسترسی نداریم. تنها آگاهی ما در این زمینه گفته‌های کاوشگر محوطه است که به یاد داشت کاوشگران یک سکه‌ی به احتمال مسی را در ارتباط با یک گورخمره بزرگ پارتی در جامه‌شوران یافته بودند (مکاتبه‌ی خصوصی با لوییس لوین). این سکه ممکن است سکه مورد مطالعه نوشتار پیش رو باشد.

شکل ۴: عکس سکه ایگینایی مورد مطالعه، عکس سمت راست (قبل از رسوب‌زدایی)؛ عکس سمت چپ بالا (بعد از رسوب-زدایی)، طرح سکه مورد مطالعه (عکس سمت چپ پایین)

سکه جامه‌شوران با نقش شاخص خود یعنی نقش لاک‌پشت بدون شک از نوع سکه‌های جزیره ایگینا در ۳۰ کیلومتری آتن در یونان است. چنانچه پیشتر بیان شد، بر روی این سکه‌ها نقش لاک‌پشت به‌صورت کاملاً برجسته و بر پشت آن‌ها نقش فرورفتگی‌های کم‌عمق هندسی به‌شکل چهارگوش حک شده است که برخی از آن‌ها با خطی به دو نیمه‌ی مثلث تقسیم شده‌اند. این نوع سکه‌ها از جنس طلا و نقره و دارای دو وزن هستند، سکه‌های استاتر با وزن حدود ۱۲.۳ گرم و سکه‌های درهم با وزن حدود ۶.۳ گرم هستند. ایگینا پیش از ضرب سکه یکی از مراکز رواج شمش‌های نقره‌ای بوده است و برخی دلیل نقش لاک‌پشت روی سکه‌های آن را هم‌معنی بودن واژه‌ی «لاک‌پشت» و «شمش» می‌دانند و لاک‌پشت را به‌نوعی نماد سکه می‌دانند (Kagan, 1960: 9). برخی دیگر لاک‌پشت را مرتبط با آفرودیت الهه‌ی یونانی و یا نماد شهر ایگینا دانسته‌اند (ibid: 10).

تغییر نقش سکه‌های ایگینایی از لاک‌پشت آبری به لاک‌پشت خشکزی را برخی نتیجه‌ی اشغال ایگینا توسط آتنی‌ها در طول جنگ پلوپونزی میانه سده پنجم پیش از میلاد تفسیر کرده‌اند (ibid.: 398). ممکن است آتنی‌ها پس از غلبه بر جزیره ایگینا این تغییر طرح را ایجاد کرده باشند تا نشان دهند که ایگینا دیگر یک نیروی مهم دریایی (لاک‌پشت آبری) نبوده و محدود به خشکی (لاک‌پشت خشکزی) است. در هر صورت، به‌نظر می‌رسد نقش روی سکه‌ی جامه‌شوران از نوع آبری و بنا بر این ضرب این سکه مربوط به پیش از این تغییر نقش بوده باشد. از سوی دیگر، تاریخ نهشته شدن سکه‌ی ایگینایی آپادانای تخت‌جمشید به حدود ۵۱۴-۵۱۷ پیش از میلاد بازمی‌گردد. همچنین در ملایر و در نزدیکی حدود هگمتانه باستانی نیز یک سکه ایگینایی به‌دست آمده است که دیرینگی نهشته شدنش به حدود ۴۳۰ پیش از میلاد می‌رسد (Kitchell, 2013: 36). بنا بر این، می‌توان میانه سده ششم تا میانه‌ی سده پنجم پیش از میلاد را برای تاریخ ضرب سکه جامه‌شوران پیشنهاد داد، اما با توجه به اینکه تاریخ نهشته شدن سکه را به‌درستی نمی‌دانیم، سه تفسیر گوناگون را می‌توان در مورد آن ارائه داد.

اگر تاریخ نهشته شدن این سکه نزدیک به تاریخ ضرب آن باشد، می‌تواند سرنخی از شرایط دادوستد جاری در زاگرس مرکزی در دوران هخامنشی ارائه می‌دهد. برخی صاحب‌نظران وجود سکه‌های یونانی در ارتباط با لوحه‌های زرین و سیمین سنگ‌بنای تخت جمشید را حاوی اشاره‌ای نمادین از بخش‌های یونانی و اروپایی شاهنشاهی هخامنشی و توجه و تسلط پادشاهان هخامنشی بر منابع انبوه زر و سیم دانسته‌اند (Kagan, 1994: 41). با این حال، اگر سکه‌ی جامه‌شوران هم به‌راستی مربوط به سال‌های نخستین فرمانروایی داریوش و یا حتی اواخر حکومت کمبوجیه دوم باشد، با در نظر گرفتن گنجینه‌های ملایر، زگاگیگ مصر، تورنتو در ایتالیا و جنوب آناتولی، این موضوع پراکنش و گستردگی گردش این نوع سکه‌ها و پویایی‌های اقتصادی و تجاری این برهه‌ی تاریخی را نشان می‌دهد. در واقع به‌نظر می‌رسد برپایه تصویری که ما از پراکنش آن‌ها در ارتباط آن‌ها با مراکز مهم شاهنشاهی هخامنشی مانند تخت جمشید و هگمتانه در دست داریم و همچنین مبنای پراکنش سکه‌های ایگینایی در امتداد شاهراه خراسان بزرگ با یادمان‌های مهم هخامنشی میان هگمتانه و بابل (مانند گنجنامه همدان و بیستون)، می‌توان چنین پیشنهاد کرد که این سکه‌ها بیانگر گردش سکه‌های

رایج غرب شاهنشاهی هخامنشی در مرکز آن بوده و این رواج به مفهوم وجود پیوندهای بازرگانی سکه‌محور میان این مراکز و پایتخت‌های چهارگانه‌ی شاهنشاهی هخامنشی با مراکز تجاری در غربی‌ترین سرزمین‌های این شاهنشاهی در طول راه شاهی به ویژه در اوایل دوران هخامنشی بوده است.

اگر سکه‌ی اگینایی جامه‌شوران در تاریخی نزدیک به تاریخ ضرب آن در ماهیدشت و نواحی نزدیک در زاگرس مرکزی مورد استفاده بوده، به‌عنوان میراث به نسل‌های بعدی رسیده و در تاریخی جدیدتر توسط آنان به‌عنوان یک گورنهاد در تدفین جامه‌شوران مورد استفاده قرار گرفته باشد، تفسیر پیش‌گفته به قوت خود باقی می‌ماند و نشان‌دهنده‌ی ارزش همیشگی سکه‌ها بویژه سکه‌های سیمین به‌عنوان دارایی افراد است. در نهایت، اگر سکه‌ی اگینایی مورد بحث در دوران پارتی و همزمان با تدفین از نواحی دوردست به منطقه راه یافته و برای تدفین مورد استفاده قرار گرفته باشد، با استفاده از سکه‌ها مدت‌ها پس از ضربشان در دادوستدهای دوردست سروکار داریم، که با توجه به جنس سیمین این سکه دور از انتظار نیست. در هر صورت، این سکه، گرچه یک تک‌یافته است، آنگاه که در کنار یافته‌های مشابه و در بافتی کلی‌تر مورد ارزیابی قرار گیرد، حاکی از اهمیت اقتصادی و تجاری منطقه‌ی ماهیدشت بر کرانه‌ی راه شاهی و یا شاهراه خراسان در دوران هخامنشی تا پارتی است.

بحث و نتیجه‌گیری

جامه‌شوران محوطه‌ای مهم از عصر آهن در ماهیدشت در غرب زاگرس مرکزی بر کرانه‌ی شاهراه خراسان است که از دوران پیش از تاریخ همواره بین‌النهرین را به فلات ایران پیوند می‌داده است. وجود یک نمونه از مهمترین یادمان‌های شاهنشاهان بزرگ هخامنشی یعنی کتیبه‌های داریوش بزرگ و خشایارشا در گنجنامه‌ی همدان و نقش برجسته و کتیبه‌های مهم بیستون در مسیر هگمتانه به بابل بیانگر نقش ارتباطی این مسیر به عنوان شاخه‌ای از راه شاهی است که زمانی پایتخت‌ها و مراکز مهم شاهنشاهی هخامنشی همچون تخت جمشید، شوش، هگمتانه و بابل را به سارد و غرب شاهنشاهی هخامنشی پیوند می‌داد. این پژوهش به معرفی و تاریخ‌گذاری سکه‌ای اگینایی از دوران هخامنشی تا پارتی پرداخت. این دست‌ساخته‌ی کوچک اما مهم، ارزش سترگ مطالعه و انتشار آرشیوهای موزه‌ای (منتشر نشده‌ی) بر جای مانده از کاوش‌های قدیمی در محوطه‌های باستانی را نشان می‌دهد که نه تنها دربردارنده‌ی اطلاعات ارزشمندی از دوره‌های گوناگون تاریخی است، بلکه می‌تواند پایه و پیش‌زمینه‌ای برای پژوهش‌های آینده بر روی دوره‌های کمتر شناخته شده در این منطقه باشد.

اگر تاریخ نهشته شدن این سکه نزدیک به تاریخ ضرب آن باشد، می‌تواند سرنخی از شرایط دادوستد جاری در زاگرس مرکزی در دوران هخامنشی ارائه می‌دهد. برخی صاحب‌نظران وجود سکه‌های یونانی در ارتباط با لوحه‌های زرین و سیمین سنگ‌بنای تخت جمشید را حاوی اشاره‌ای نمادین از بخش‌های یونانی و اروپایی شاهنشاهی هخامنشی و توجه و تسلط پادشاهان هخامنشی بر منابع انبوه زر و سیم دانسته‌اند (Kagan, 1994: 41). با این حال، اگر سکه‌ی جامه‌شوران هم به‌راستی مربوط به سال‌های نخستین فرمانروایی داریوش و یا حتی اواخر حکومت کمبوجیه دوم باشد، با در نظر گرفتن گنجینه‌های ملایر، زگاگیگ مصر، تورنتو در

ایتالیا و جنوب آناتولی، این موضوع پراکنش و گستردگی گردش این نوع سکه‌ها و پویایی‌های اقتصادی و تجاری این برهه‌ی تاریخی را نشان می‌دهد. در واقع به‌نظر می‌رسد برپایه تصویری که ما از پراکنش آن‌ها در ارتباط آن‌ها با مراکز مهم شاهنشاهی هخامنشی مانند تخت جمشید و هگمتانه در دست داریم و همچنین بر مبنای پراکنش سکه‌های ایگینایی در امتداد شاهراه خراسان بزرگ با یادمان‌های مهم هخامنشی میان هگمتانه و بابل (مانند گنجنامه همدان و بیستون)، می‌توان چنین پیشنهاد کرد که این سکه‌ها بیانگر گردش سکه‌های رایج غرب شاهنشاهی هخامنشی در مرکز آن بوده و این رواج به مفهوم وجود پیوندهای بازرگانی سکه‌محور میان این مراکز و پایتخت‌های چهارگانه‌ی شاهنشاهی هخامنشی با مراکز تجاری در غربی‌ترین سرزمین‌های این شاهنشاهی در طول راه شاهی به ویژه در اوایل دوران هخامنشی بوده است.

افزون بر این، با گذشت چندین دهه از این کاوش‌ها، بسیاری از این محوطه‌های باستانی ممکن است دچار روندهای فرسایش و تخریب شده و چه‌بسا در مواردی، مواد فرهنگی انباشته شده از آن‌ها در انبارهای موزه‌ها، تنها منابع موجود برای مطالعه‌ی محوطه‌های باستانی پیش‌گفته باشند. فراتر از این، بر هیچ‌کس پوشیده نیست که کمبود بودجه‌های پژوهشی مورد نیاز برای انجام مطالعات میدانی باستان‌شناختی روشمند و نوین، ضرورت کاویدن موزه‌ها و مطالعه‌ی مجموعه‌های آرشیوی که با منابع مالی محدود بیشتر قابل انجام هستند را دوچندان می‌کند.

منابع فارسی:

- سرفراز، ع.؛ صراف، م. و ا. یغمایی (۱۳۴۷). گزارش بررسی باستان‌شناسی استان کرمانشاه، میراث فرهنگی و گردشگری، گزارش منتشر نشده.
- نووتنی، ج. د و چاشوا جیفر (۱۴۰). نبشته‌های شاهانه دوره نو آشوری، دفتر یکم، نبشته‌های شاهانه آشوربانیپال، ترجمه سورنا فیروزی، تهران: آرتامیس.
- نیمچوک. سی. ل. (۱۳۹۹). امپراطوری هخامنشی در یک کلام: خزائن پی بنای آپادانای تخت جمشید. ترجمه خشیار بهاری. تهران: فرزانه روز.

Berk, H. J. (2008). *100 Greatest Ancient Coins*. Whitman, oxford University.

Bodzek, J.,

Bowman, R. A. (1970). *Aramaic ritual text from Persepolis*, The University of Chicago oriental institute publications, XC I, Illinois, : The University of Chicago press. Frame, G. (2021). *Royal Incrptions of Sargon II, King of Assyria (721-705)*, Pennsylvania: Penn State University Press.

Gjongecaj, S., and H. Nicolet-Pierre. (1995). "Le monnayage d'argent d'Égine et le trésor de Hollm (Albanie) 1991." *BCH* 119: 283–332.

Grayson A. K. and J. Novotny, (2012). *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704–681 BC), Part 1, Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period*, Vol. 3. Winona Lake: Eisenbrauns.

- Hallock, R. T. (1969). *Persepolis Fortification tablet*, The University of Chicago oriental institute publications, XC II, Illinois, : The University of Chicago press.
- Head B. V., (1911). *Historia Numorum, a Manual of Greek Numismatics*, London.
- Herodotus, (1920) .Histories.English translation by Alfred Denis Godley.4 vol.The Loeb Classical Library. London.Available (2022):
<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0126>
- Holloway, R. R. (1971). “An Archaic Hoard from Crete and the Early Aeginetan Coinage.” *ANSMN*.
- Holloway, R. R. (1960). *The Elder Turtles of Aegina*, Ph.D. dissertation., Princeton University.
- Kagan, Donald. (1960). *Pheidon's Aeginetan Coinage*, Proceedings of the American Philological Association 91.
- Kitchell, Kenneth. (2013). *Animals in the Ancient World from A to Z* . Routledge.
- Kroll, J. H. and N. M.Waggoner (1984).. “Dating the earliest coins of Athens, Corinth and Aegina”. *American journal of archaeology*,88 (3): 325-340.
- Levine, Louis D. (1987). “Archaeological Investigation in the Mahidasht”, *Westren Iran, paleorient* 2: 487-90.
- Mackennal K. C.; Moorey P. R. (1968).“Two fifth century hoards from the Near East. In: *Revue numismatique*”, 6e série 10, année: 181-235.
- Mendonis and A. I. Mazarakis Ainian, eds., *Kea–Kythnos: History and Archaeology*. National Hellenic Research Foundation. MEΛETHMATA 27. Athens: Research Centre for Greek and Roman Antiquity: 649–655. -
- Nicolet–Pierre, H. (1976). “Remarques sur le monnayage d’Égine au VIe et Ve siècle”après la trouvaille de Mégapolis de 1936.” In *Frappe et ateliers monétaires dans*.
- [Http://www.persepolis3d.com/data_krefter/excavation.htm](http://www.persepolis3d.com/data_krefter/excavation.htm), accessed on June 4,2012.
- Stein, A. (1940). *Old Routes of Western Iran*. New York: Green wood Press.
- Sheedy, K. A.; Papageorgiadou-Bans, C. (1998). “The Coinage of Kythnos.” In L. G. Strabo: The Geography, Available in:
<https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Strabo/home.html>.
- Welter, G. Aigina, Berlin, 1938. Welte, “Aeginetica, XXV.” *AA* 1954: 28–30.
- Oeconomides, M.(1992). “The IGCH 101 Hoard and the Circulation of the Tortoise in the Peloponnesus.” In Nilsson: 307–312.
- Young, T. C. (1988). :Research in Prehistory of Central Westren Iran”. *Sciene*, 12-89.17: 1–21.

l'Antiquité et au Moyen Age. Belgrade: 5–12.

Zhao, Hao; Gao, Xiangping; Jiang, Yuchao; Lin, Yi; Zhu, Jin; Ding, Sicong; Deng, Lijun; Zhang, Ji (6 August 2021). "Radiocarbon-dating an early minting site: the emergence of standardised coinage in China". *Antiquity*. Cambridge University Press. **95** (383): 1161–1178.